

csolatait vagy egy bankház üzleti stratégiáját a Közép-Európa-gondolatra alapozná”¹⁷.

Hanák Péter, annak ellenére ragaszkodik az utópiához, hogy már többször kellett csalódnia benne. Kezdetben a két világháború közötti zsidótörvények, majd a munkaszolgálat humánomot próbára tevő ideje, családjának elvesztése, a hazajövetel borzalma, újabb remények és csalódások, később az 1989-es változásokba vetett hit, majd a kilencvenes évek vészjelei újabb identitás megfogalmazásához vezették el, a megbékélés egyik lehetséges útjának a vállalásához: „Lassacskán újraépülő identitásom egyik vonása tehát éppen az – írja –, hogy nem alkot semminő aktív irányzathoz szorosan kötődő, zárt rendszert. Egyik eleme, minthogy az én történelmem fő szereplője az ember, az alkotó, az alkalmazkodó, a köznapjait megélő, túlélő és stilizáló ember – egyfajta nyitott humánus: olyan egyetemesség, amely nem konfrontálódik a régióhoz, a nemzethez, és más közösséghez való hozzátartozással; olyan kultúra, amely toleráns a benne együtt élő, akár disszonáns szubkultúrákkal is.”¹⁸

A gond csak az, hogy talán nem viseli el az új Közép-Európa ezt a fajta nyitott humánusot. Itt mintha nem

akarnának kilépni a bűvös körből. És nagy a valószínűsége annak, hogy a 21. századot ismét háborúval kezdik.

JEGYZETEK

1. Hanák Péter: *Vállalkozók és alapítók*. Műhely, Győr, 1993. 7. old.
2. Vadkerty Katalin: *Nyelvhasználat és a szlovák etnikum törekvései a dualizmus kori Magyarországon*. Műhely, Győr, 1993. 85–88. old.
3. R. W. Seton-Watson: *Corruption and Reform in Hungary*, London, 1911. XI.
4. Jeszenszky Géza: *Jászi Oszkár és R. W. Seton-Watson levelezése az első világháború előtti években*. Századok, 1997/4. 756–757. old.; Jászi Oszkár: *A délszláv kérdés*, Huszadik Század, 1912. II. 192. old.
5. *Duna-völgyi barátságok és viták*. Gondolat, 1991. 249. old.
6. Hanák Péter: *Ragaszkodás az utópiához*, Liget, é. n. 211. old.
7. I. m. 212. old.
- 8–9. I. m. 304. old.
10. I. m. 228. old.
11. Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar*, Gondolat, 1993. 50–51. old.
12. I. m. 246. old.
13. I. m. 244–245. old.
14. Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő*, MTA Judaisztikai kutatócsoport, 1993. 41. old.
15. Mann Miklós: *Trefort Ágoston élete és működése*, Akadémiai kiadó, 1982. 7. old.
16. I. m. 134. old.
17. Hanák Péter: *Ragaszkodás az utópiához*, i. m. 298. old.
18. I. m. 87. old.

Patai Raphael

VESSZŐFUTÁS CIONIZMUS ÉS PATRIOTIZMUS KÖZÖTT

Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő: Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)**

A mint kezembe kaptam Szabolcsi Lajos könyvét, hirtelen felébredtek bennem az ifjúkori emlékek. Gimnazista koromban, az 1920-as években jól ismertem Szabolcsi Lajos nevét, mint apám csaknem egyetlen ellenfelét. Az ellenségeskedés Patai József és Szabolcsi Lajos között, erre is világosan emlékszem, nem személyes nézeteltérésen alapult, hanem a két ember ellentétes nézetén arra vonatkozólag, hogy minő alapeszméket kell a magyar zsidóságnak követni, s nekik mint magyar zsidó vezéregyenységeknek, hirdetni és tanítani. Mindkettőjük életcélja a magyar zsidóság szolgálata volt, és ha nem létezett volna cionizmus, akkor életük végéig olyan jó barátok maradtak volna, mint 1911-ig, ameddig Patai a nálánál hét évvel fiatalabb Szabolcsinak először héber tanítómestere,

aztán az *Egyenlőség*-et szolgáló kollégája lett. Így viszont a cionizmus elválasztotta, sőt egymással szembeállította őket. Szabolcsi Lajos követte apjának, Szabolcsi Miksának cionizmussal szembeálló irányvonalát, s amikor apja 1915-ben meghalt és ő lett az *Egyenlőség* szerkesztője, talán még az apjánál is élesebb harcot folytatott az *Egyenlőség* hasábjain a cionizmus ellen. Apám pedig, amikor kivált az *Egyenlőség* szerkesztői karából – ez 1991-ben történt – és megalapította a *Múlt és Jövő*-t, azt rögtön teljes szívvel és lélekkel a cionizmus, pontosabban a kultúrcionizmus szolgálatába állította.

Ez volt a genezise a két ember ellenségeskedésének, melynek alapján nemegyszer éles cikkekkal támadták meg egymást, ugyanakkor ha nem is barátság, de a személyes jókapcsolat megmaradt közöttük. Emlékszem egy alkalomra, amikor Szabolcsi Lajos és felesége meglátogatta szüleimet, és anyám

*Emlékezések, dokumentumok, Szabolcsi Miklós előszavával, Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 455 oldal

AZ EGYENLŐSÉG SZERKESZTŐSÉGE 1911-BEN. BALRÓL A MÁSODIK DR. PATAI JÓZSEF,
HARMADIK DR. SZABOLCSI LAJOS, NEGYEDIK SZABOLCSI MIKSA

behívott engem egy percre a szobába, hogy anyai büszkeséggel bemutassa 10–12 éves Gyuri fiát.

Mindez és még sok más is, felvillant az emlékezetemben, amikor Szabolcsi Lajos nevét olvastam a könyv címlapján. Azt vártam, hogy amit benne találok, alá fogja támasztani hajdani véleményemet az álnok és gonosz Szabolcsiról mint apám és a cionizmus megkövesedett ellenségéről. Miután elolvastam néhány oldalt, egy egészen más Szabolcsi-kép kezdett kibontakozni előttem.

Amit és ahogyan apámról ír, mutatja, hogy elfogulatlan, nyílt szívű ember volt. Ha nem ismerném kapcsolatukat, e könyvből csak azt tudnám meg, hogy Szabolcsi egészen 1940–42-ig, amikor emlékiratait írta, csak elismeréssel, sőt tisztelettel gondolt vissza apámra. Többször említi, hogy Patai József tanította héberre, hogy „szerettem őt, mint tanítomat és barátomat, s ma, elmúlt időkre visszanézve, sokszor kívánom vissza azt a boldog korszakot, együttes tanulmányainkat, utazásainkat”, hogy Patai „a magyar Palesztina-mozgalom illusztris vezetője volt”, és idézi részletesen a szeretettel teli sorokat, melyeket apám az ő apjáról, Szabolcsi Miksáról írt 1930-ban, az *Egyenlőség* 50 éves jubileumi számában. Patai Józsefet „az évtized felfedezettjé”-nek nevezi, aki a „héber költészet legszebb darbjait”

lefordította, „mesteri tollal”. Több mint négy oldalon át idézi, amit apám írt Szabolcsi Miksáról 1911-ben, az *Egyenlőség* 30 éves jubileumi számában, és a *Múlt és Jövő*-t a „magyar zsidó irodalmi élet vezető orgánuma”-nak nevezi. Ezeket a sorokat olvasva szívem megmelegedett Szabolcsi Lajos iránt.

Másrészt ez a melegség kissé lehűlt, amikor azt olvastam, amit a magyar zsidóságért vívott 25 éves harcáról ír. Halhatatlan érdeme, hogy egész életét e harcnak szentelte. Erre emlékezik a könyv négyötödében, világosan mutatva: ő mindent megtett, hogy elősegítse a zsidóság ügyét, és megvédje az antiszemitizmustól. De épp ezzel kapcsolatban világlik ki Szabolcsi Lajos végzetes rövidlátása, melytől nem tudott megszabadulni még a negyvenes évek elején sem, emlékiratainak készültekor.

Persze ebben a rövidlátásban Szabolcsi nem volt egyedül. Ellenkezőleg: a magyarországi zsidópolitikában Szabolcsi csupán azt juttatta kifejezésre, és azt fogalmazta meg nem csekély újságírói tehetséggel, ami a pesti zsidóság hivatalos vezetőinek álláspontja volt: „mi zsidó vallású magyarok vagyunk”, éppolyan organikus része a magyarságnak, mint a katolikus vagy protestáns magyarok. Köztünk és más országok zsidósága között legfeljebb csak annyi a kapcsolat, mint például a magyar

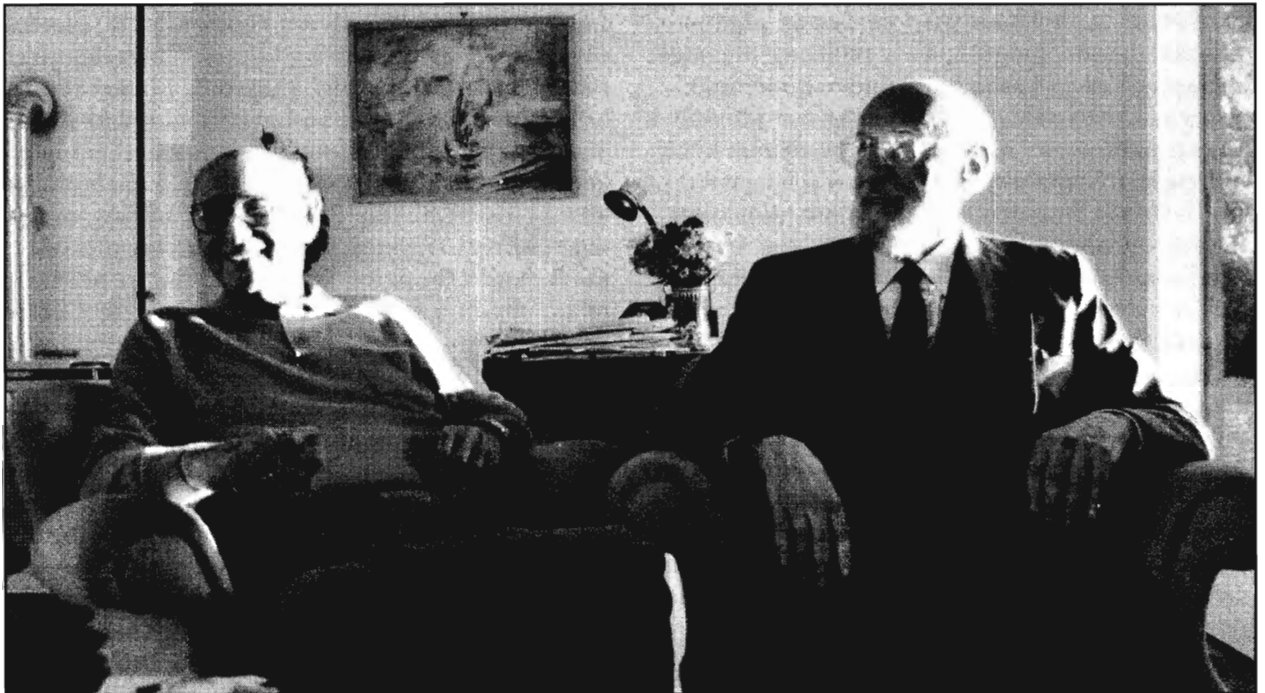
és francia katolikusok között. Ez lévén a helyzet, nálunk Magyarországon a cionizmusnak se helye, se jogosultsága nincs, és mi azt a legerélyesebben elítéljük és elutasítjuk. Az ortodoxok ehhez még hozzátették, hogy „a vallás tiltja a cionista mozgalmat”. A neológok „csak” azt hangsúlyozták, hogy „nem lehet két hazánk!”

A magyar zsidó vezetőség szemében, amint azt Szabolcsi Lajos szüntelenül hangoztatta az *Egyenlőség* hasábjain, a cionizmus az antiszemita malmára hajítja a vizet, és már csak ezért is ellenezni kell. Valóban, az 1870-es években az antiszemita képviselő, Istóczy Győző az alsóházban azt indítványozta, hogy a magyar kormány próbálja megszerezni Palesztinát a zsidók számára – ezzel csaknem húsz évvel megelőzve Herzl Judenstaat-gondolatát. Szabolcsi ezt nem említi, viszont beszél két későbbi antiszemita kezdeményezésről, mely pszeudo-cionista eszméket tartalmaz. Az egyik Kmoskó Mihály egyetemi tanáré, aki 1920 körül cikksorozatot írt, amelyben kivándorlásra buzdította a magyar zsidóságot (mellesleg szólva, Kmoskó arabtanárom volt a budapesti egyetemen, és mindig jóságos türelemmel hallgatta dadogó arab olvasási kísérleteimet). A másik, ugyancsak 1920 körül, Prohászka Ottokár püspöké volt, aki egy alsóházi beszéde végén azt a megoldást jelölte meg a magyar zsidóság számára, hogy karolja föl a cionizmust, és keressen magának külön hazát, külön kultúrát, külön nemzetiséget. Az ilyenfajta indítványok mutatják, hogy a magyar antiszemitizmus eszmekörének elválaszthatatlan tényezője volt a zsidók Palesztinába küldése („zsidó, eredj Palesztiná-

ba!”). Tehát volt valami látszólagos jogosultsága annak az állításnak, hogy a cionizmus és az antiszemitizmus céljai között vannak bizonyos hasonlóságok.

Ahol az *Egyenlőség* és a pesti zsidó vezetőség rövidlátása leginkább kifejezésre jutott, az a magyar antiszemitizmus megítélése volt. Nem látták, vagy nem akarták látni, hogy Trianon alapvető változást idézett elő a magyarországi antiszemitizmus természetében. Trianon előtt antiszemitizmus csupán az ellenzéki kisebbség ideológiájában játszott szerepet. A kormány és a képviselőház többsége liberális volt, keresztülvitte az emancipációt 1867-ben, és a recepciót 1985-ben, és valóban magyaroknak deklarálta a zsidókat. Ebben az állapotban az igazi szabadelvűsége kívül az is jelentős szerepet játszott, hogy csak akkor ért el a magyarság abszolút többséget a történelmi Magyarország területén lakó nemzetiségekkel szemben, ha a zsidókat magyarokként tartották számon. *Vagyis nemzeti szempontból a magyarságnak szüksége volt a zsidókra.*

A trianoni békeszerződés ezt a helyzetet gyökeresen megváltoztatta. Csonka-Magyarországon alig maradtak nem magyar ajkú nemzetiségek, és csak a félmillió zsidó különbözött az egységesen magyar keresztény népességtől. Ugyanakkor az ország szétdarabolása fölötti nemzeti elkéseregés, a háborút követő katasztrofális gazdasági helyzet, a régi középosztály anyagi megrendülése, és last, but not least, a proletárdiktatúra pár havi uralma a nagyrészt zsidó népbiztosaival – mindez együtt, a bűnbakot kereső általános emberi hajlam ösztönzése alatt, azt eredményezte,

A KÉT UTÓD: PATAI RAFAEL ÉS SZABOLCSI MIKLÓS 1993 ŐSZÉN. KÖBÁNYAI JÁNOS FOTÓJA

hogy a régen lappangó antiszemitizmus a felszínre tört, és az ellenzékiek helyett most a kormány politikája lett. A kommunizmus, Trianon és a fehérterror lecsöndesedése után a magyar zsidóság kétféle antiszemitizmussal találta szemben magát: egyrészt a szélsőjobb vad, brutális antiszemitizmusával, másrészt a kormány és a hivatalos közegek „mérsékelt” antiszemitizmusával, melyre jellemző a gróf Bethlen István miniszterelnöknek (vagy Mikszáth Kálmánnak) tulajdonított mondás: „antiszemita az, aki a zsidókat a kelleténél jobban gyűlöli”. Nemcsak Bethlen, de a kormány sok tagja, sőt maga a kormányzó, Horthy Miklós is gyakran hangoztatta, hogy „én antiszemita vagyok” vagy „én mindig antiszemita voltam” – persze dicsekvésnéppen.

Ez volt az atmoszféra, melyben a zsidó vezetőség és az *Egyenlőség* mint annak szócsöve harcolt az antiszemitizmus ellen. Rövidlátásuk abban nyilvánult meg, hogy a Trianon utáni kormányzati antiszemitizmust a Trianon előtti ellenzéki antiszemitizmus ellen használt, régi érvekkel próbálták leküzdeni. Annak a bizonygatásával például, hogy a magyar zsidók csupán egy vallásfelekezetet képeznek, hogy ők magyar hazafiak, hogy évtizedeken át lényegesen hozzájárultak az ország anyagi és szellemi fejlődéséhez, hogy ellenzik a cionizmust, hogy nem akarnak az országból kivándorolni és hogy semmi érdekközösségük sincs a külföldi zsidókkal. Trianon előtt a magyar kormányok egyetértettek ezekkel az érvekkel, és használták őket mind az ellenzéki antiszemiták, mind a nemzetiségi kisebbségek elleni küzdelemben. Trianon után ezeket az argumentumokat lemosolyogták, és a zsidóság másságát (otherness) megvitathatatlan ténynek tartották.

Egy jellemző példája annak, hogy mit jelentett a magyar zsidóság számára a numerus clausus körüli vita, mely a Népszövetségben zajlott a húszas években, s melyet Szabolcsi részletesen leír. A panaszt a törvény ellen egy angol zsidóvezető, Lucien Wolf adta be az angol és francia hivatalos zsidó orgánumok nevében. Az ő beadványa ellen a magyar zsidó neológ és ortodox szervezetek élesen tiltakoztak, mondván, elleneznek minden külföldi beavatkozást. A numerus clausus problémája: kizárólagosan belső magyar ügy. A magyar zsidóság feltétlenül bízik abban, hogy a magyar kormány ezt megoldja. Ezen tiltakozó iratok birtokában gróf Klebelsberg Kúnónak, a magyar kultuszminiszternek, aki Magyarországot képviselte a Népszövetségénél, sikerült elérnie, hogy az nem hozott elítélő határozatot Magyarországra ellen (noha a numerus clausus sértette a trianoni békeszerződést). Magyarország mindössze ígéretet tett a jogorvoslatra. Visszatérve Budapestre – írja Szabolcsi – Klebelsberg, „aki Genfben a mi

tiltakozó jegyzékünket mint fő ütőkártyát használta fel védőbeszédében, győztesként viselkedett, akinek sikerült megtévesztenie a külföldi zsidókat. Olyan antiszemita beszédet tartott a képviselőházban, hogy mindenkinek elállt szeme-szája. Ez volt azokban a napokban az államművészet”. (376. old.)

Ez csak egy kis példája annak, hogyan bánt a kormány a zsidósággal, amelynek vezetői mindenek ellenére, mellveregetően hazafias, anticionista politikát folytattak. Mit tehetett volna a magyar zsidó vezetőség? Erről nem szólhat itt a könyvismertetés. Csak megjegyzem: ha nem beszéltek, hirdettek és írtak volna állandóan a cionizmus ellen (ez utóbbiban az *Egyenlőség* elől járt) és az otthonmaradás hazafias kötelességéről, talán több magyar zsidó hagyta volna el az országot, amíg lehetett, és menekült volna meg a Soától.

Szabolcsi Lajos csak 1931-ig követi az *Egyenlőség* és benne a saját történetét. A prolog időpontja 1940–42. Visszatekintve azt írja, könyve meg fogja mutatni az olvasónak, hogy „ez volt az Egyisten üldözött vallásának élete hatvan esztendőn át magyar földön” – tehát összegzésképpen a magyar zsidóság életét az antiszemitizmus árnyékában látja. És valóban, könyve elsősorban az antiszemitizmus elleni küzdelemről szól, melyet Szabolcsi Miksa és fia, Lajos folytattak ötven éven át, s csak másodsorban és úgyszólván mellékesen beszél minden másról, ami a magyar zsidóság életében történt azon fél évszázad alatt, beleértve a belső hitközségi és szervezeti küzdelmeket.

A pesti zsidó vezetőség képe, mely kiviláglik Szabolcsi Lajos könyvéből, nem nagyon vonzó. Belső viszályok, harcok napirenden, alkalmanként oly hevesek, hogy párbajhoz is vezettek, mint például a fiatal Vázsonyi Vilmos és Mezey Ferenc között (utóbbi később az Izraelita Országos Iroda elnöke lett). Hosszan tartott a keserű ellenségeskedés, az Országos Iroda és a Pesti Izraelita Hitközség viszálya, amely 1927-ben a neológ zsidóság felsőházi tagjának megválasztásakor éleződött ki. A Pesti Hitközség dr. Hevesi Simon pesti főrabbi akarta a felsőházba küldeni, míg az Országos Iroda Mezey vezetése alatt dr. Lőw Imánuel szegedi főrabbi állította jelöltül. A kíméletlen küzdelem valósággal kettéosztotta a neológ zsidóságot – nagyjából a pestiek küzdöttek a vidékiek ellen. Egyik pesti vezető, Vészi József, a *Pester Lloyd* főszerkesztője pártos buzgóságában odáig ment, hogy Csernoch János katolikus bíboros hercegprímás segítségét kérte, miközben az „ellenfél” Országos Iroda viselkedését „gyalázatosnak” minősítette a választói ülés nyilvánossága előtt. Egy másik Hevesi-párti férfiú, Budai Goldberger Leó, pedig egyenesen az Országos Iroda feloszlatását követelte. Ennek ellenére a szavazá-

son túlnyomó többséggel Lőw Imánuel választották meg. A pestiek kárpótlásul Hevesit a Pesti Izraelita Hitközség „vezető főrabbi”-jává nevezték ki. Szabolcsi Lajos, aki Hevesi lelkes híve volt, azt követelte az *Egyenlőség*-ben, hogy az Országos Irodát, mely immár a recepció óta harcol a Pesti Hitközséggel, azzal végre egyesíteni kell. E csúnya civakodásokkal szemben az ortodox zsidóság főrendiházi képviselőjének választása simán ment. Az egyetlen jelölt, Koppel Reich, a pesti ortodox hitközség agg főrabbija két évvel megválasztása után, 91 éves korában elhunyt.

Valahányszor a Pesti Izraelita Hitközség vezetősége harcba keveredett más zsidó vagy nem zsidó tényezővel – és ez elég gyakran megtörtént, míg Szabolcsi Lajos az *Egyenlőség* szerkesztője volt –, ő mindig habozás nélkül a hitközség álláspontját tette magáévá, és lapját annak szolgálatába állította. Arról már tettem említést, hogy mennyire támogatta a pesti hitközséget a cionizmus elleni harcában. Mikor tiszasülyi Polnay Jenő, az Atlantica Tengerhajózási Vállalat vezérigazgatója, aki három napig miniszter is volt Fridrich István kormányában 1919-ben, két évvel később megpróbálta, hogy vezető pozíciót töltsön be a magyar zsidóság életében Vészi József és Mezey Ferenc segítségével, Szabolcsi élesen támadta az *Egyenlőség*-ben, mert a Polnay alapította Magyar Zsidók Központi Szövetsége veszélyeztette a Pesti Izraelita Hitközség hegemoniáját. Szabolcsi szimpátiája Vázsonyi Vilmosé volt, aki mint írja (331. old.) „szíve mélyéből undorodva nézte a Polnay-rendszert”, és „Polnajt árulónak tartotta” – de soha nem említi, hogy mi volt Polnay nagy bűne, amiért ilyen keményen elítéli.

Míg Vázsonyi volt Szabolcsi Lajos szeretve tisztelt hőroza, akiről mindig a legmélyebb elragadtatás hangján ír, addig Jászi Oszkár volt a bete noirja, akiről nem tud elég sötét képet festeni. Jászi a *Huszadik Század* szerkesztője, kitért zsidó volt, és ez önmagában elég lett volna arra, hogy kiváltsa Szabolcsi ellenszenvét, aki egész életében hű maradt vallásához, és egész életét a zsidóság szolgálatának szentelte. De ezen felül úgy érezte, hogy Jászi álláspontja és tevékenysége zsidóellenes. „Csak kitért zsidó – írja (209. old.) – tudja úgy gyűlölni elhagyott felekezetét, ahogy Jászi Oszkár tette.” Szabolcsi hosszan foglalkozik Jászi Oszkárral, és annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy Jászi volt felelős a zsidóellenes törvényekért: „Itt találták ki, Jásziék körében, a tudományos zsidókérdést, itt találták ki a numerus clausust, itt született meg 1917-ben a zsidókérdés törvénykezési úton való rendezésének szerencsétlen gondolata. Kitért zsidók között, a forradalmi radikális párt vezetőségében”. (204. old.)

Bár még sok mondanivalóm lenne e könyvről, be kell fejeznem a már túl hosszúra nyúlt ismerte-

tést. Mielőtt leteszem a tollat, még néhány szót kell ejtsek Szabolcsi Miksáról, Lajos apjáról, aki 1881-től 1915-ig szerkesztette az *Egyenlőség*-et. A könyv első 150 oldala róla szól: küzdelmeiről, a magyar zsidóság történetében betöltött szerepéről, szuggesztív egyéniségéről. Természetes, hogy a róla szóló fejezeteket betölti a fiúi szeretet érzése. Apám is tanítványi tisztelettel emlékezik meg róla az *Egyenlőség* 1911-es harmincéves és az 1931-es, ötvenéves jubileumi számaiban, dacára a cionizmusról vallott nézetkülönbségeiknek. Noha politikailag úgy foglalt állást, hogy a pesti hitközség szolgálatában a cionizmus ellen küzdjön, tele volt szeretettel Erec Jisrael iránt. 1905-ben ő szervezte meg a magyar zsidóság első palesztinai zarándoklatát. Útjáról visszatérve hónapokig írta élményeit az *Egyenlőség*-be, forró rajongással Palesztina iránt. Különös ketősség: Szabolcsi Miksa szívében mély szeretet élt azért az Erec Jisraelért, amelynek újjáépítése ellen nem szűnt meg harcolni. Fia könyvében is nyolc, hangsúlyos lapon szerepel a szentföldi utazás története, amelyet úgy jellemez, mint a magyar zsidóság „első közeledését az ősök emlékéhez, de talán a vallási cionizmushoz is”. Legalábbis így emlékezett rá 1941-ben, amikor emlékeit papírra vetette. Szabolcsi Lajos 1931-et követő sorsáról – eddig tart a visszaemlékezés, az utolsó fejezet elveszett – fia, Szabolcsi Miklós előszavából értesülünk. A harmincas években, az antiszemitizmus erősödésével párhuzamban, az *Egyenlőség* szerepe csökkent, és Szabolcsi Lajos azzal szembesült, hogy a történelem véstjóslo iránya egyre távolabb sodorja a tizes évek reményeitől. 1938-ban a kormány betiltja az *Egyenlőség*-et, a Szabolcsi család anyagi alapja semmivé foszlik, s Szabolcsi Lajos egy darabig a *Magyar Zsidók Lapja* című hetilap fizetett alkalmazottja lesz. 1940-ben a már beteg, megtört embert behívják munkaszolgálatra, majd 1941-től egyre többször kerül kórházba. 1940-ben, felesége ösztönzésére, kezd önéletírásba. 1942-ben fejezi be, megpróbálja kiadni, de a háborús cenzúra betiltja.

Befejező szó: Szabolcsi Lajos önéletrajza nemcsak színes, eleven portréja az *Egyenlőség* két szerkesztője munkásságának és a lap jelentőségének, hanem belső képe a magyar zsidóság kifelé és befelé vívott küzdelmeinek is, és a Vanity Fair magyar zsidó változatának szemtanú krónikája. S jól nyomon követhető lapjaiból kiviláglik a magyar antiszemitizmus kifejlődése, amely oly végzetes tragédiával tetőzött egy fél évvel az emlékező-összegző Szabolcsi Lajos halála után.

Montmartre, 1993 szeptemberében

(A szerző ötven év után először írt cikket anyanyelvén, magyarul. A szerk.)